

Проблема психологічного феномена проєкції в політиці

Едуард Афонін,

доктор соціологічних наук,
професор кафедри державної політики
та управління політичними процесами
Національної академії державного управління
при Президентові України

Олена Донченко,

доктор соціологічних наук,
головний науковий співробітник
лабораторії методології психосоціальних
і політико-психологічних досліджень
Інституту соціальної та політичної психології
АПН України

Статус і функції діяльності сучасних управлінців, особливо тих, що працюють в умовах перехідних суспільств, визначаються кардинальними змінами в системі їх уявлень. Адже представники сучасної політико-управлінської еліти мусять перебирати на себе нові ролі і нові функції державного управління, які виникають під тиском нових суспільних умов, і які є якісно іншими, ніж одноосібне правління царя, гетьмана, князя, столоначальника тощо. Разом з тим, політико-управлінська еліта і суспільна свідомість, які „визріли” під час попереднього „демократичного хаосу” індивідуальних прагнень і бажань, особистісного месіанства та переоцінки психологічних властивостей, переживають нині „психічну інфляцію” і структурну розмитість важливих сфер колективної психіки, що стає серйозною перешкодою для інтеграційних процесів у суспільстві.

Сучасна держава та її представники покликані, образно кажучи, стати осередками організації суспільного життя та примножувати їх, перетворюючи на загальне річище суспільних змін. Вони мають надавати цим осередкам не тільки організаційної енергії, але й загальносуспільного сенсу, наповненого різнобарв'ям всієї суспільної системи, а не лише кольорами її політичного сегменту. Ця місія потребує від державних мужів

прозорливої стратегії бачення цілісного процесу управління суспільством, починаючи від його кінцевої мети, яка, власне, й забезпечує успішну ходу суспільного загалу через усі терни „порядку-хаосу”. Долання складного й нелінійного шляху коеволюційних змін потребує також незмінної турботи про послаблення ентропійних процесів (хаосу, безглуздя тощо), які межують із загрозами виникнення патологічних станів колективної психіки, особливою сферою і джерелом якої є колективне несвідоме.

Головною методологічною проблемою, яка має велике значення для управління колективним несвідомим, є проблема міждисциплінарної співдружності, оскільки співдружність, співробітництво на основі спеціалізації є кінцевою метою процесів розвитку цивілізаційного мислення, пізнання, дії і поведінки.

Політичний чи інший хаос завжди існує як внутрішня сторона порядку, адже він постійно прагне до переструктурування, що є незмінним законом творення соціального світу. Водночас цей життєтворчий внутрішній потенціал хаосу несе в собі еквіфінальні¹ структури порядку (перемогу Бога над Дияволом), що їх сучасному управлінцю, якщо він хоче бути ефективним, належить перетворити за законами колективного несвідомого й вивести на рівень усвідомлення суспільством.

Так, за законом перегруповання елементів хаосу, кожен з цих елементів не може бути абсолютизованим чи пригніченим іншим, хіба що він може бути збалансованим з боку управлінця відповідно до античної міри „золотого перетину”. Необхідно при цьому мати на увазі, що нове перевпорядкування завжди супроводжується напругою і муками колективного психічного. Адже, на думку І. Пригожина, порядок народжується внаслідок порушення однорідності неструктурованого середовища і появи ознак, здатних диференціювати нові елементи. Локальні порядки при цьому народжуються навколо певного центру.

Нагадаємо, що ця думка була сформульована в контексті поставленого І. Пригожиним та його колегою І. Стенгерс завдання дати опис цеглинок, з яких складається навколишній ніким не побудований світ. „Від яких передумов класичної науки вдалося позбутися сучасній науці? – запитують дослідники. – Як правило, від тих, які зосереджувалися навколо основної тези, згідно з якою на певному рівні світ влаштований просто і підлягає оборотним у часі фундаментальним законам. Така теза видається нам зараз надмірним спрощенням. Поділяти її означає уподібнюватися тим, хто бачить у будівлях лише нагромадження цегли. Але з тих же цеглин можна побудувати і фабричний корпус, і палац, і храм. Лише сприймаючи будівлю в цілому, ми одержуємо можливість сприймати її як продукт епохи, культури, суспільства, стилю. Існує і ще одна цілком очевидна

¹ Еквіфінальні – такі, яким притаманний максимальний інтегруючий ефект (див.: Гуленко В. В., Тыщенко В. П. Юнг в школі. Соционика – межвозрастной педагогике. – Новосибирск (Россия): Издательство НГУ, 1997. – С. 128 - 138).

проблема: оскільки навколишній світ ніким не побудований, то перед нами постає необхідність дати такий опис його дрібних цеглинок (тобто мікроскопічних структур), який пояснив би процес складання” [6, с. 16].

Осмилюючи ці синергетичні викладки в межах запропонованої О. Донченко психофрактальної теорії [3], зазначимо, що такими цеглинками-структурами можуть бути психофрактали, а центром, навколо якого вони структуруються, – універсальна психофрактальна матриця (психічні цеглинки), з яких складається психосоціальний світ. Останні фактично лежать в основі теорії колективної психіки, що її побудували К. Г. Юнг і представники постюнгіанської школи соціоніки, заснованої А. Аугустінавічюте. В сучасному постмодерному світі матриця психічних цеглинок стає основою не лише психічної реальності, а й того, що нею породжується, – соціального символічного світу і його соціально-матеріального втілення. Саме ця думка є основною у книзі С. Московічі „Машина, що творить богів”, у передмові до якої А. Брушлинський зазначив, що: 1) психічне і соціальне неподільні, 2) психічне (вірування, пристрасті тощо) частіше, аніж це прийнято вважати, лежить в основі соціального (суспільних структур, продуктів, інституцій тощо) і тому 3) психологія перебуває в основі соціології [5, с. 7].

Отже сьогодні цілком справедливою можна вважати думку, що саме психічне лежить в основі втілення людського життя. Відповідно, й ознаки, спроможні диференціювати соціальний простір за нових – постмодерних умов суспільного життя, слід шукати в природі психофракталу.

Аналіз даних авторського моніторингового дослідження соціетальних змін в українському суспільстві [1] дозволяє говорити, що структурування суспільного хаосу в Україні бере початок від диференціації соціально-політичного простору, що його уособила „конституційна криза” 1995 – 1996 років. Саме з цього – політичного аспекту – почалося в Україні структурування колись єдиної державної влади на гілки, функції, повноваження. Закріплені в суспільному договорі – Конституції України (1996 р.) – ключові результати політичної диференціації зняли кризову напругу в країні й умиротворили прогресуючі й слабко структуровані на той час громадсько-політичні об’єднання і, передусім, політичні партії. Однак символічне означення стає дієвим лише тоді, коли групи структуровані за глибинними цінностями (чим ще не є клас політичних цінностей) і єдністю для всіх членів групи еквіфінальної мети процесу (національної ідеї, яка ще не визріла в Україні), заради якого вона створена. На порядок денний вийшло чергове випробування – на спроможність економічного порядку (диференціації) суспільства, що утворилася під впливом фінансово-промислового груп. Схоже, що це випробування додатково ускладнюється дією зовнішніх чинників. Адже ідеальними порядками, з точки зору синергетики, є структури, захищені від неконтрольованих зовнішніх впливів.

Прагнення до ідеального порядку – це і є процес постійного

переструктурування, шлях, на якому руйнуються і вибудовуються знову і знову певні структури. Це шлях від порядку через хаос до нового порядку.

Сучасна методологія соціально-психологічних досліджень проблем управління має два основні напрями, що їх репрезентують індуктивний та дедуктивний загальнонаукові методи аналізу. Індуктивний метод (мислення типу X) традиційний для академічної психології. Він віддає перевагу знанням, отриманим емпіричним чи експериментальним шляхом, де кожному факту можна протиставити інший факт. Однак, як зазначає А. Тойнбі, „жодне зібрання фактів ніколи не є повним, оскільки Всесвіт розімкнутий, оскільки з часом виявляються нові факти, які підрують вже упорядковану наукову схему. Цей ритм має загальний характер” [8, с. 46]. Індуктивна наука в цілому і психологія зокрема, які будувалися протягом багатьох років на фактах, породила в кінцевому підсумку теорію хаосу і практику глухих кутів, у які постійно потрапляє практика соціального і політичного управління.

Світ невидимий, з якого починалася наука Геракліта, Сократа, Платона, Гегеля та інших ідеалістів, лякав науковців так званої механістичної, лінійної парадигми. Сьогодні науковий погляд на світ невидимого завдяки міждисциплінарному впливу набув строгої форми і раціональної ваги. Геракліт казав, що буття любить ховатися від людей. Аби знайти його, академічній науці необхідно визнати, розвинути й адаптувати до управлінської наукової і практичної галузі найскладнішу з систем на Землі – систему людства й інший метод та іншу парадигму. Йдеться про дедуктивний метод (мислення типу Y) і холистичну, архетипову парадигму, що прийшли на допомогу індуктивному методу і лінійній парадигмі. Тільки у поєднанні ці парадигми і ці методи мислення – індуктивний і дедуктивний – зможуть досягнути складні процеси функціонування і розвитку соціального.

Дедукція – це метод пізнання процесів у їх цілісності і взаємозв'язку. Він розглядає об'єкти і явища в єдиному феноменологічному процесі, що неможливо зробити поза міждисциплінарними зв'язками. Це свобода в моделюванні об'єктів і явищ в залежності від практичної затребуваності певних моделей. Наприклад, „команда” з точки зору дедуктивного мислення і управління – це процес результативної взаємодії, а не група людей з суперечливими прагненнями. Процесуальний спосіб управління – це стратегічний спосіб, який виключає ситуації потрапляння в глухий кут. В процесуальному менеджменті закону ніби й немає, його не видно, тому що будь-яка фіксація факту означатиме зупинку процесу.

Сучасна методологія дослідження соціально-психологічних і, відповідно, соціально-політичних і соціально-економічних процесів потребує: відмови від абсолютизації емпіричного методу; визнання науковим не тільки верифікованого знання, тобто того, що підтверджується емпіричними і статистичними даними; легалізації інтуїтивного методу разом із здоровим

глуздом дослідника, визнання правомірності побудови „інтерпретуючих моделей” на основі інтуїції; можливість інтерпретації окремих фактів на основі „інтерпретуючих моделей” (наприклад, подій Майдану 2004 року не просто як окремого факту, а і як дискретного моменту єдиного закономірного процесу); націленість на розширення меж знання через демонстрацію дуальності, подвійності явища, а не через доведення окремих взаємовиключних його характеристик; націленість на розширення управлінських функцій психологічної науки.

* * *

Сучасне українське суспільство з набуттям 1991 року правового статусу незалежної української держави стало на шлях відродження своєї ідентичності. Після тривалого перебування в іншому (російському) державному і ментальному просторі воно дедалі впевненіше набуває властивості швидко і гнучко відповідати на виклики політики. Певною мірою такому соцієтальному стану сприяють ЗМІ, які ще не набули необхідного рівня незалежності і тому не в змозі повноцінно відповідати новій своїй місії, місії в епоху динамічних змін. Проте саме завдяки ЗМІ інтерактивні прояви політиків стають надбанням мільйонів громадян, спосіб життя яких дедалі щільніше пов’язується з інформаційним простором суспільства. Адже в цьому просторі на основі когнітивних, емоційно-чуттєвих і в цілому поведінкових реакцій політиків постають і розвиваються взаємовідносини між політикумом і суспільством, між різними регіональними, національними, релігійними, субкультурними та іншими спільнотами, різними психосоціальними системами цінностей тощо. На жаль, психосоціальний аспект взаємовідносин між невеликою групою людей, котра уособлює владу (політико-управлінська еліта) і багатомільйонним суспільством (народ, який можна уявити гіперособистістю) все ще недостатньо вивчається соціальними науками, передовсім психологією та наукою про державне управління. Проте саме тонкощі взаємовпливу цих соціальних акторів багато в чому формують соціально-психологічну атмосферу в суспільстві.

З уваги на це зазначимо, що в різних суспільно-історичних ситуаціях відносини між політиком і народом наповнюються цілком різним психологічним змістом. Скажімо, в ситуаціях радикальних і динамічних суспільно-історичних змін революційного/трансформаційного типу (як, наприклад, в Росії 1993 року, в Україні у 1996 і 2004 роках) ці відносини викликають емоційний вибух, бунтівну силу й фізичну готовність до боротьби, активізують енергію архетипу, глибинних прагнень людей. За цих умов політик перетворюється на політичного вождя, який активно працює з масами, зливається з ними в єдиний соціальний організм. Водночас взаємини між вождем і масами в цій ситуації є нерівними, комплементарними (які доповнюють одне одного): вождь є своєрідним соціальним замовником, він стимулює (маніпулює) маси на максимальний,

вибухоподібний „викид” енергії архетипу. Але все це не може тривати довго і доволі швидко змінюється на ситуацію наведення „порядку з хаосу”.

В ситуаціях повсякденної праці та становлення нового порядку (інволюційної стабільності чи еволюційного сталого розвитку) маси перетворюються на народ, а вождь – на управлінця. Взаємини між ними вибудовуються на основі соціальної довіри, соціального миру, поваги до професійності політика і бажання консолідуватися (співпрацювати) з ним. Формування певного стилю відносин, безперечно, залежить від конкретики управлінських стратегій політика, але всі ці стратегії в сучасному суспільстві превалюють народ головним – можливістю безпосередньої участі у творенні та здійсненні державної політики, плануванні й реалізації спільних справ.

Іншими словами, політик-вождь у постреволуційних умовах має перетворюватись на політика-управлінця, який забезпечує фаховий рівень управління соціальними процесами як головну передумову нормальної життєдіяльності суспільства. Саме так сприймаються провідні політики країн євроатлантичного ареалу – як головні державні службовці. Не як монархи чи месії, не як феодали чи сучасні уболівальники неопатрімоніалізму, а як ефективні управлінці, котрі формують високоефективну команду та успішно з нею працюють. Саме цей принцип фракталізується² й поширюється на всю організаційну структуру суспільства, за такими показниками люди у своїх організаціях обирають директора.

Тобто різні суспільні ситуації потребують від політика різних ролей, котрі відповідають різним типам відносин між політиком і народом. І якщо в революційній/трансформаційній ситуації політик-вождь може дозволити собі майже містичний за природою, ірреальний за емоційною близькістю зв'язок з масами, то в ситуації повсякдення, в нормативно сталий період розвитку суспільства цей зв'язок перетворюється на реальну співпрацю управлінця з громадськістю, в якій актуалізуються цілком конкретні спеціальні функції кожного суб'єкта такої співпраці – політика й громади.

У випадку, коли політик не готовий до перемини ролей та адекватної зміни своєї соціальної функції (з вождя на управлінця) і продовжує грати месію довше, аніж це може бути виправдано інерцією людської психіки, то революційний/трансформаційний хаос в суспільстві не може перетворитися на соціальний порядок. Він може лише набутися якості інволюційного абсурду. Адже в соціетальній психіці все

² Принцип фракталізації – один з базових принципів універсальної теорії простору, що реалізується в ітеративному алгоритмі побудови складних структурних композицій на базі первинної ланки (гіперпрототипу), закладеного в програму формування об'єкту, процесу чи аналізу, що моделюється // Серов І. Н., Егорова Н. Б. Основные положения универсальной теории пространства. – СПб., 2004. – <http://www.fund-intent.ru/science/BP01.shtml/>.

узалеженне – якщо не зник месія, то масі важко перетворитися на народ. Ситуація ускладнюється ще й тим, що ідентифікація політика з месією підкріплюється пошуком відповідної команди і появою інших, близьких йому за духом, але менших за статусом месій, між якими починається внутрішньовидова конкуренція з головного питання – як утриматися? А в межах новонародженої представницької демократії це означає – як обдурити електорат? Головною потребою „пострадянських месій” стає потреба в зовнішніх гарантіях збереження їх внутрішнього („месіанського”) статусу, простіше кажучи – в збереженні службових крісел шляхом маніпулювання масовою свідомістю. Діяльність „месій” регулюється і підживлюється внутрішніми силами колективного несвідомого (архетипами), які перемагають у них власну Самість. Та, як відомо, тільки Самість як вищий ступінь особистісного розвитку здатна вивести людей на рівень усвідомлення їх психічних проблем. При несформованій Самості месії продовжують жити внутрішніми міфами, які створює їхня психіка. Цим тільки й можна пояснити те, що всі відносини із зовнішнім середовищем „поляризуються” у політиків-месій крізь призму міфу. Сам же міф є не чим іншим, як певним комплексом захисних механізмів психіки, які „захищають” її від адекватного сприйняття реальності.

Одним з психологічних механізмів такого захисту є механізм проєкції (перенесення та контрперенесення), який перетворює будь-які відносини на нереальні, несправжні. З. Фройд вважав, що бажання людини, які не здійснилися в минулому, мають високу вірогідність переноситися на новий об’єкт. Згодом ця ідея набула розвитку в працях Б. Зейгарник, яка серед різновидів неврозу, що виникають після психічних травм, виокремила „відкритий невроз перерваної дії”, якому властива сформованість настановлення на завершення дії в майбутньому. Це пояснюється напругою, яка виникає на початку кожної дії, але не отримує розрядки, якщо дія не завершується [4]. В поняттях теорії поля цей ефект пояснюється необхідністю „заряджених” систем в розрядці навіть у випадках зміни виду діяльності. Схоже, щось подібне до такої форми неврозу сьогодні відчуває, за даними моніторингу соціетальних змін, українське суспільство. Адже сформовані 2004 року очікування широкої демократизації всіх аспектів суспільного життя не виправдалися з провалом (2005 р.) „адміністративно-територіальної реформи” та de facto сформованим (2008 р.) політичним режимом олігополії³. Сьогодні є підстави говорити, що протягом останніх трьох років суспільство перебуває в ситуації „відкритого неврозу перерваної дії”. Характерним моментом для такої ситуації і водночас своєрідним виходом з неї є перекладання громадянами відповідальності (за можливі свої вчинки – прояви соціального протесту, антисемітизму,

³ Саме такий висновок зробив політолог А. Єрмолаєв під час круглого столу „Політичні підсумки року”, що відбувся 23 грудня 2008 року з ініціативи Українського центру політичного менеджменту.

націоналізму, фашизму тощо) на зовнішніх суб'єктів – політиків і державу, а останньою – на зовнішнього ворога.

Свого часу К. Г. Юнг вбачав у феномені перенесення як доволі поширеному психічному явищі прояви змістів колективного несвідомого, тобто архетипів, пов'язаних із задоволенням базових потреб та інстинктів. Тому, можливо, базова потреба в добрих батьках вважається одним з ключових архетипів, а відносини між батьками й дитиною стають фундаментальними для всього родинного простору. Час від часу архетипові змісти виходять на поверхню, посідаючи у психічному просторі людини доволі об'ємне місце і фактично перетворюючись на своєрідний регулюючий центр – „психологічне ядро” особистості, її Самості, Я-цілісності. Тут може йтися про архетип „Великої Матері”, „Мудрого Батька” або навіть „Бога”. Мотивації, що містяться в механізмі перенесення, можуть мати не лише автобіографічне походження, а тому в них можуть приховуватися паростки майбутнього розвитку, які цілком можна прогнозувати, йдучи за базисними патернами і поведінковими зразками міфологічного походження.

Цілком зрозуміло, що політик теж може буди носієм цього неврозу, і дуже важливо, щоби з політиком високого рангу, від якого залежить життя мільйонів, постійно працював досвідчений психоаналітик. Саме психоаналітик, на відміну від колег і друзів, зможе довести комплекси вождя до сфери свідомого й інтеграції з ним. Тільки психоаналітик у змозі реально запобігти тому, щоб загрозливі внутрішні комплекси політика не перетворилися на „регулюючий центр” його психічної поведінки. Справжня ж демократія в умовах цивілізації, яка динамічно змінюється, має отримати відповідні часові високоефективні й технологічні інструменти управління. Адже масштабні катастрофи сучасності є проявом насамперед психічного начала, що неминуче виходить на місце провідного, системоутворюючого елемента нового світоустрою. Разом з представницькою демократією в облаштуванні державно-політичних систем і ринкових економік цей психологічний компонент ставатиме ефективним засобом відтворення людства і врівноваження його агресивних інстинктів.

Сьогодні як ніколи актуальною стає думка К. Г. Юнга, що корені психопатології мас лежать у психології індивіда. І характерна психологічна напруга всього суспільства, яка супроводжує діяльність вождя-месії, пов'язана з тим, що його світоглядні переконання трансформуються у своєрідний самозахисний ригідний пристрій, що не має нічого спільного з відчуттям реальності. Паралельне існування вождя-месії і народу – це ще не граничний варіант абсурду. Найгірший зразок його продемонструвала німецька нація часів фашизму, коли злилася з комплексами А. Гітлера. Бо німці за своєю ментальністю більше, аніж, наприклад, українці, схильні до масових рухів, масової психології і масових умонастроїв.

Навіть якщо політик не мав у своїй біографії нічого, що може трансформуватися в невроз перенесення, він обов'язково зустрінеться

з явищем проєкції з боку народу. Приклад — український Майдан, який продемонстрував революційне „перенесення прагнень і очікувань народу на вождя”. Потужний архетиповий викид енергії прагнень на політика — це й справді величезне випробування для психіки політичного лідера, особливо коли він не підготовлений до цього і не має у своїй команді психоаналітика. За таких умов енергетично потужне архетипове перенесення, як правило, актуалізує у відповідь контрперенесення, і тоді політиком оволодіває архетип „Мудрого Батька”, який реальну ситуацію наповнює різного роду передбаченнями, інтерпретаціями й рекомендаціями. В революційній/трансформаційній ситуації „батьківський комплекс”, як зазначалося вище, може виправдовувати себе, і тоді політикові здається, що він став на шлях успіху. Тим більше, що люди в такій ситуації схильні проявляти готовність виконувати вимоги керманіча.

Але політик може пропустити момент, коли архетип „Мудрого Батька” має поступитися місцем на користь Самості — особистості політика, яка має „зняти корону” і „взяти до рук будівельну лопату”, аби „вимостити дорогу до нового суспільства”, в якому люди перестали б бути дітьми і стали дорослими. Він може пропустити момент, коли суспільним жаданням стає симетричне відношення „дорослий — дорослий”. Таким моментом, власне, й стала постпомаранчева доба (2005 — 2006 рр.), що наклала на українських керманічів проєкцію очікувань і прагнень народу, коли вони мали б стати тверезими управлінцями, не даючи нагоди своїй психіці відповідати на невроз перенесення контрперенесенням, в якому працюватимуть вже його власні, автобіографічні перервані ситуації та незреалізовані настановлення минулих часів. З одного боку, контрперенесення проявлятиметься як „загравання з народом”, бажання отримувати нові і нові порції любові від нього, а з іншого — у впровадженні в життя цінностей, які не є першочерговим запитом народу, але мають корені в настановленнях дитинства, закріплених стереотипах часів „козацтва” чи „холодної війни” між СРСР і капіталістичним табором.

Такими захисними цінностями нерідко стають націоналізм, об’єктивація вини (коли причина в собі, але звинувачую інших), пошук ворогів на своїй же території. І це тоді, коли людям, що отямилась від революційних емоцій, потрібно зовсім інше: ще вчора — демократизація регіональної та місцевої влади, а сьогодні — активний розвиток малого і середнього бізнесу, справедливий баланс між групами економічних інтересів тощо. Люди потребують суспільної затребуваності енергії, що її пробудив Майдан, соціального мажору, підвищення добробуту кожного і країни в цілому. Натомість все це залишається непотребом для політиків, тому що запити народу (не маси!) та інтерпретації вождя (не управлінця!) стають асиметричними, а відносини — нереальними, несправжніми. Незатребувана енергія трансформується в апатію. Народ, особливо зрілі люди і молодь, втрачають здатність розуміти і виконувати рекомендації вождя, який пішов туди, куди його повів невроз. Далі — гірше: і вождь, і

народ впадають у відчай, бо ніхто нікого не чує. Всі виживають самотійно, але можливості у всіх різні, внаслідок чого наростає внутрішній конфлікт на зразок „тихої громадянської війни” між народом і політиками.

Щоправда, деінде заявляються нові месії, які теж жадають народної любові і покори, бодай якоїсь його частини – великої чи малої, працюючих чи пенсіонерів, заможних чи бомжів, котрі також страждають на „невроз перенесення”, жадають залежності і мають стійкі патерналістські настановлення, що їх вони могли б перенести на месію. Політикам, які не стали управлінцями, такий психологічний стан до вподоби, бо він охороняє їх месіанський статус. Виконуючи будь-яке прохання від народу (що ми спостерігаємо як „загравання” з народом) політик утримує його залежність від себе. Проте справжня робота політика в такій ситуації (коли народ ще недостатньо рефлексує власне прагнення до автономізації) полягає в тому, щоб інтерпретувати мотивації, які викликають залежність, і коригувати власні поведінкові стратегії. І головною метою такої роботи має бути усвідомлене вирішення проблеми подолання залежності, яка називається „перенесенням на політика”.

У явищі перенесення помітним є тип взаємин, які встановлюються між політиком і людьми. Зокрема, тут проявляє себе зміст суб’єктивних інтрапсихічних переживань у реальних діях – ставленні до інших людей чи ситуацій. Але люди, як правило, не усвідомлюють, що ці змісти репрезентують певну частину їх „власної психології”. Наприклад, в ситуації з пайками від мера Києва Л. Черновецького вже котрий рік проявляється занижене ставлення киян до себе і до ситуації в рідному місті. Адже ці пайки вартістю у 20 гривень (при мінімальній пенсії 544 грн.) навіть працюючі пенсіонери отримують у бійках, долаючи різні незручності. Одне слово, ми бачимо громадян, здатних за 20 гривень проковтнути і своє приниження, і цинічне маніпулювання з боку влади, і нісенітницю соціальної ситуації в цілому. Причина — потужний захисний механізм раціоналізації і самовиправдання, який дуже схожий на механізм анозогнозії у алкоголіків – філософію самовиправдання своєї саморуйнівної і руйнівної для оточення поведінки. Люди, принижені пайками мера, навіть не усвідомлюють, що цей вчинок проявляє їх негативне ставлення до самих себе і до влади, з якою вони себе психологічно зріднили. Але те, що не всі пенсіонери так зневажливо ставляться до себе, засвідчує іншу тенденцію, яка, попри всі приниження і маніпуляції з боку влади, жива і дає паростки нових взаємин між владою і народом. Ці люди бажають інших стосунків з владою, іншого ставлення до себе, тому що вже навчилися відрізняти гіркий смак „пайкової олії” від справжнього смаку гідного ставлення до себе, своєї Самості. Дані авторського моніторингу засвідчують, що кількість таких людей збільшується. Так, якщо напередодні „помаранчевої революції” (жовтень 2002 р.) такої категорії українців налічувалося лише 34 %, то на грудень 2008 року вже близько 47 % дорослого населення відмовляється ідентифікувати себе з парадоксальною ситуацією, створюваною

нарцисовим мером, не бажають відповідати його очікуванням. Більше того, вони готові говорити з мером мовою дорослих людей, для яких важливішим стає „безглуздий”, непрагматичний протест, аніж корисна для вживання гречка.

Ситуація з пайками, з одного боку, демонструє дві різні форми ставлення до влади, що її проявляють: 1) ті, хто отримує пайки, довіряє меру, ставиться до нього як до близької людини й емоційно йому співчуває; 2) інші, хто не довіряє мерові, і ставиться до нього адекватно — як до людини, котра не здатна впоратися з службовими обов'язками і до помилок якої вони не хочуть бути причетними. З іншого боку, завдяки цій ситуації мер має зворотний зв'язок, який заспокоює його і дозволяє знову і знову проявляти „активну проєкцію чуйності” стосовно життя свого електорату. Мер, таким чином, ніби виводить своїх пенсіонерів з апатії, полегшує їм пережити кризу. Його настановлення на кшталт „я повинен їм допомогти” викликає чимало запитань, наприклад, чому в нього буває така потреба бути улюбленцем дідусів і бабусь, бомжів і покинутих? Навіть за рахунок вчителів, лікарів, працівників культури, науки тощо? Хто може поручитися, що ця людина не відпрацьовує на своїх улюбленцях зміст власних „автобіографічних комплексів”, власних неусвідомлених психологічних проблем і усвідомлених гріхів?

Проблема психологічного здоров'я політика позначається на історії не вперше (А. Гітлер, Й. Сталін, Б. Муссоліні, Н. Чаушеску, А. Піночет та ін.). Ще гострішою стає ця проблема для сучасного політика, який працює в умовах динамічних трансформаційних і цивілізаційних змін і ризиків. Досить сказати, що світова статистика вказує на кожного п'ятого жителя планети, який потребує щонайменше психотерапевтичної допомоги. Отже цілком правомірно постає питання щодо конституційного закріплення права людей мати психічно й психологічно здорових політиків, здатних адекватно відтворювати ситуацію і управляти соціальними процесами, не перетворюючи їх на власні психологічні комплекси й проєкції.

Відчуття нереальності чи штучності подій і реакцій на них не раз ставали предметом соціологічних досліджень, дискусій у засобах масової інформації, в суспільстві в цілому. В них ми знайдемо чимало посилань на живучість стереотипів історичного минулого, що його пережив радянський народ під час сталінізму, „розвиненого” соціалізму і „перебудови”. І це не дивно, адже, як засвідчує авторський моніторинг соціетальних змін в українському суспільстві (1992 – 2008 рр.), нині кожен другий українець (52,48 %) все ще перебуває у стані несформованої власної ідентичності. За таких психологічних умов ця частина суспільства спроможна лише на ситуаційну поведінку, в тому числі й на ставлення до політиків у формі „проєкції своїх очікувань на „Мудрого Батька” або „Мудру Матір”. Натомість додання нинішньої кризової ситуації в суспільстві здебільш пов'язується з реалістичною політикою, яка формує новий тип політичного лідерства, котрий орієнтується на реальний суспільний

розвиток і меншою мірою пов'язаний з психологічними явищами контрперенесення. На жаль, український політикум сьогодні рясніє „регресивними психологічними реакціями контрперенесення” замість опори на реальні потреби й очікування людей. Не випадково часто-густо чуємо від політиків висловлювання: „Як я втрапив у цю халепу?”, „Я ж не хотів, мене змусили...”, „Це ж не моє...” або „Ось зараз відкрию царську скриньку і всіх задовольню”.

Аналіз даних моніторингу соціетальних змін в українському суспільстві засвідчує, що добігає кінця доба революції/трансформації, і нарешті треба зрозуміти, що сама по собі проблема „неврозу перенесення” шкідлива не тим, що повертає політиків до значущих постатей батьківського минулого чи до залишків дитячих неврозів. З появою тривоги – „великої загрози повернення” (Ж. Дерріда, „Страсті по Фройдю”) політикум в цілому віддаляється від реальних проблем суспільного сьогодення. На цьому тлі дедалі привабливішими стають згадки про таких людей, як М. Терещенко і його родина, які реально служили громадській справі. Її дотепер стоять чудові споруди в Глухові та Києві, що їх збудувала власним коштом ця сім'я. Тож мимоволі задаєшся питаннями: „Чи у змозі сучасні українські політики-олігархи наслідувати Миколу Терещенка? Чи, можливо, через поширений серед них „невроз перенесення” вони настільки відішли від нагальних людських потреб, що й самі потребують психотерапевтичної допомоги, блукаючи у пошуках чергової мети свого ефемерного втілення? Можливо, правомірною є постановка питання про оздоровлення політикуму та укріплення його молоддю, спроможною до адекватних і здорових рефлексій почуттів у ситуаціях соціальної реальності, яка постійно змінюється?”.

Задоволення людських потреб, запитів, вимог завжди лежить за межами відношення перенесення. Народ же сьогодні не знаходить в політичному лідері об'єкта свого реального відношення, і навпаки — політик не знаходить в народі об'єкта для своїх справжніх мотивацій. Перенесення ж, як і ліки, що для одних людей є панацеєю, а для інших – чистою отрутою, стає в перехідні суспільно-історичні епохи дезінтеграцією несвідомого. Воно проривається до самих меж людської свідомості, щоби компенсувати кризу, в якій перебуває свідомість. На наших очах відбувається неусвідомлене відтворення стосунків „мати – дитина” і „батько – дитина”. Задоволення цих потреб політика викликає в народі, як правило, появу дитячих настановлень. І все це суперечить справжній меті демократизації українського суспільства, що її визначає спрямування на подолання патерналістських настановлень, зниження залежності від політичного „задзеркалля”, що стає можливим за умов адекватної самооцінки й індивідуальної автономії громадян. Самооцінка ж зростає лише за умови здолання політичних ідолів минулої епохи й переходу до сучасних ідеалів громадянськості, здатних стимулювати розвиток міжособистісних відносин і відносин влади та суспільства на іншому –

горизонтальному рівні громадянського суспільства.

Зв'язок, що виникає внаслідок проєкцій політиків і народу, стає життєво важливим для суспільства, він формує ту чи іншу атмосферу, інтегральні стани й перехідні властивості. В Україні внаслідок проєкцій, що затягуються в часі, з'явилася хронічна політична напруга як сила, що деформує соціально-психологічний простір. Коли політична напруга сприймається як функція масштабності, інтенсивності, тривалості певного типу відносин, то стає цілком зрозуміло, чому психологічно нездорова поведінка політиків провокує у відповідь небажані тенденції інтегральних процесів.

З огляду на це, тип відносин, описаний у нашій статті, можна назвати конфліктом між політикою і мораллю, наслідком чого, на думку В. Татенка, є: 1) несформованість чи нерозвиненість у політика мотивів власне політичної діяльності; 2) нерозбірливість у засобах і способах політичної діяльності, що їх спричиняє несформована або деформована основа моральних якостей особистості; 3) нерішучість, невпевненість, навіюваність, невизнання інших авторитетів, окрім себе; 4) акцентуації характеру, темпераменту, різного роду психологічні комплекси, фобії, нетактовність, грубість, агресивність, конфліктність; 5) безвідповідальне ставлення до виконання прямих обов'язків; 6) неадекватні самооцінка й рівень домагань, зарозумілість, зловживання правом недоторканності, почуття всюдозволеності, безкарності, непідсудності; 7) зловживання механізмами санкціонування, навіювання, маніпулятивний стиль взаємодії; 8) нездатність враховувати уроки минулого, робити правильні висновки, переоцінювати цінності, переглядати і коригувати цілі майбутньої діяльності тощо [7].

Яскравим підсумком й емпіричним підґрунтям ідей статті стали дані, отримані нами у перебігу моніторингу соцієтальних змін в українському суспільстві (2002 – 2008 рр.)⁴. Методологічною основою інтерпретацій цих даних слугував метод дедукції – пізнання процесів у їх цілісності і взаємозв'язку, метод, що розглядає об'єкти і явища в єдиному феноменологічному процесі. В цьому ж контексті ми розглядаємо і соцієтальну психіку як неусвідомлювані процеси адаптації і регулювання колективних настановлень, уявлень, станів, що відбуваються за певними архетиповими патернами, віддаляючи або наближаючи соціум до

⁴ Моніторинг здійснюється за методикою „БАД” (автори – Л. Бурлачук, Е. Афонін, О. Донченко). Дані отримано: у жовтні 2002 р. – за участю лабораторії мас і організацій Інституту політичної та соціальної психології АПН України (зав. лабораторією д-р соц. наук О. Донченко); у травні 2005 р. – за участю Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів Національної академії державного управління при Президентіві України (директор Інституту д-р н. з держ. упр. І. Розпугенко); у січні й грудні 2006 р. та в грудні 2007 і 2008 рр. – за участю відділу Інституту економіки та економічного прогнозування НАН України (зав. відділом к. соц. н. О. Балакірева).

ментального ядра.

Соціетальну ідентичність ми розуміємо як новий різновид ідентичності, притаманний індивідові постмодерного суспільства, характеристику індивіда з точки зору його ототожнення із самим собою в контексті зв'язності і безперервності власної зміни. Цей різновид ідентичності цілком можна розглядати як інтегральний образ усієї сукупності ролей, доступних індивідові в його особистісному досвіді. Соціетальна ідентичність приходить на заміну соціальної ідентичності, що супроводжує модерне суспільство з домінуючою в ньому матеріалістичною картиною світу, а отже й ототожненням індивіда з соціальними групами і спільнотами. Обидва ці модуси ідентичності супроводжують будь-яку суспільно-історичну епоху, проте домінуючий з них визначає характер суспільної епохи в цілому. Так, у модерному суспільстві домінує модус соціальної ідентичності, тоді як у постмодерному системоутворюючим стає модус соціетальної ідентичності.

Процесуальний спосіб політичного управління – це стратегія політичної діяльності, що виключає ситуації потрапляння політика у глухий кут. Відповідно, законом процесуального політичного менеджменту стає прагнення кінцевої мети, епіфеномена процесу. Скажімо, засновник фірми „Майкрософт” Б. Гейтс платив найбільшу зарплатню працівникам, які створюють ідеальні моделі процесу (гри, програми тощо) й інтерпретації можливих фактів з точки зору того, наскільки той чи інший факт уможливує досягнення кінцевої мети. В нашому випадку таким кінцевим епіфеноменом є повернення українців до найбільш ефективних форм облаштування свого життя, що складають ментальне ядро українського суспільства, навколо якого відбуваються процеси зміни психологічної структури соціуму у формі несвідомих бінарних опозицій – екстраверсії/інтроверсії, раціональності/ірраціональності, емоційності/прагматичності, інтуїтивності/сенсорності, екстернальності/інтернальності, ексекутивності/інтенціональності. Як вважав К. Леві-Стросс, саме бінарні опозиції найсильніше впливають на життя людей. Як шлунок перетравлює їжу, так і несвідоме „перетравлює” психологічні феномени, які структурують емоції, уявлення, спогади тощо, надаючи їм певної форми.

Нижче наводяться дані (таблиці 1 і 2), що ілюструють рух бінарних опозицій в контексті відносин, що склалися протягом 2002 - 2008 років між владою і народом в Україні.

Показники за шкалами екстернальності (різке зниження інтернальності означає зростання делегування відповідальності – на владу, на вождів), інтенціональності (різке падіння інь-ського начала, що є ядром української ментальності, означає його розмивання, віддалення від процесів соціетальної ідентичності, підвищення войовничого самозахисту), інтуїтивності (відірваність від сенсорної, ділової реальності) і екстраверсії (різке підвищення екстраверсії в суспільстві означає те, що ми краще

Таблиця 1
Динаміка соціально-психологічних змін в українському суспільстві
(2002 – 2008 рр.)

Характер вибірки	Сусп-во N = 1771 (10.2002)	Сусп-во N = 2029 (01.2006)	Сусп-во N = 2275 (12.2006)	Сусп-во N = 2109 (12.2007)	Сусп-во N = 2099 (12.2008)	Голови РДА N = 439 (05.2005)
Ознака якості	Розподіл подається у відсотках до загальної кількості вибірки					
Екстраверсія	19,3	32,7	33,4	35,2	38,9	41,5
Інтроверсія	27,9	17,7	18,6	21,6	20,1	8,2
Амбівалентність	52,8	49,6	48,0	43,2	41,0	50,3
Емоційність	14,6	21,5	23,3	27,2	25,0	14,1
Прагматичність	20,8	12,5	13,5	9,8	10,9	16,4
Амбівалентність	64,6	66,0	63,2	63,0	64,1	69,5
Ірраціональність	12,2	8,9	6,3	8,4	7,9	0,7
Раціональність	26,4	34,2	37,4	39,4	38,3	64,9
Амбівалентність	61,4	56,9	56,3	52,2	53,8	34,4
Інтуїтивність	8,1	23,2	26,5	28,5	29,9	72,7
Сенсорність	12,9	20,6	20,5	21,7	21,0	6,4
Амбівалентність	79,1	56,2	53,0	49,8	49,1	21,0
Екстернальність	7,8	22,2	22,9	25,1	26,3	8,4
Інтернальність	22,5	9,3	9,4	9,5	11,1	47,6
Амбівалентність	69,7	68,5	67,7	65,4	62,6	44,0
Екзекутивність	12,1	9,4	9,5	9,8	8,7	2,1
Інтенціональність	17,4	44,5	46,8	47,8	47,0	78,8
Амбівалентність	70,5	46,1	43,7	42,3	44,3	19,1

Таблиця 2
Динаміка відтворення соціальної ідентичності¹ в Україні
(2002 – 2008 рр.)

Характер вибірки	Сусп-во N = 1771 (10.2002)	Сусп-во N = 2029 (01.2006)	Сусп-во N = 2275 (12.2006)	Сусп-во N = 2109 (12.2007)	Сусп-во N = 2099 (12.2008)	Голови РДА N=439 (05.2005)
Ознака якості	Розподіл подається у відсотках до загальної кількості вибірки					
Сформованість соціальної ідентичності	33,65 %	42,78 %	44,68 %	47,35 %	47,52 %	58,62%

стали розумітися на інших патернах життя і очікувати того, що є в інших, аніж працювати над створенням свого; розмивання позитивної ідентичності з українським менталітетом). Підвищення емоційності разом із зниженням показника прагматичності означає, що українці потрапили в період, коли, з одного боку, знову запрацювала їх автентична рефлексивність щодо моралі, а з іншого - впевнено втрачаються можливості цинічного збагачення (як видно з наведених даних, у представників влади останній показник у кращому стані). Але заспокоює в цілому стабільне підвищення показника раціональності, що означає підвищення властивого українцям уміння жити розумно й економно, що дає позитивний прогноз стосовно

нормального проходження Україною всіх випробувань, включно з політичною та економічною кризою.

Література:

1. **Афонін Е. А., Донченко О. А., Антоненко В. О.** Соціетальна психокультура України: „Помаранчевий перехід” // Соціальна психологія. – 2006. – № 4. – С. 77 - 93.
2. **Донченко Е. А.** Социетальная психика. – К.: Наукова думка, 1994.
3. **Донченко Е. А.** Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социетальной жизни). – К.: Знання, 2005.
4. **Зейгарник Б. В.** Патопсихология. – М., МГУ, 1986.
5. **Московичи С.** Машина, творящая богов / Пер с фр. – М.: „Центр психологии и терапии”, 1998.
6. **Пригожин И., Стенгерс И.** Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. Пер. с англ. Ю. А. Данилова. – Изд. 2-е. – М.: Эдиториал УРСС, 2000.
7. **Татенко В. О.** Відношення політики і моралі як предмет наукового інтересу та актуальна проблема суспільного життя // Соціальна психологія. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 6 - 7.
8. **Тойнби А.** Постижение истории / Пер. с англ. под ред. В. И. Уколовой и др. – М.: Ролья, 2001.
9. **Юнг К. Г.** Психология переноса. Статьи. – М.: Рефл.-бук, К.: Ваклер, 1997.
10. **Якоби М.** Встреча с аналитиком. Феномен переноса и реальные отношения. – М.: Когнито-Центр, 2007.